

СИМВОЛІЧНІ ТА СМИСЛОВІ ВИМІРИ ПРОСТОРУ КОМІЧНОГО

Павло Кретов, кандидат філософських наук, доцент,

*кафедра філософії та релігієзнавства Черкаського національного
університету ім. Б. Хмельницького, Україна*

Олена Кретова, кандидат педагогічних наук, доцент,

*кафедра слов'янської філології, зарубіжної літератури та методики
навчання Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького,
Україна*

SYMBOLIC AND MEANINGFUL DIMENSIONS OF THE COMIC SPACE

Pavlo Kretov, PhD of Philosophical Sciences, Associate Professor,

*Department of Philosophy and Religious Studies of the Educational and Scientific
Institute of History and Philosophy Cherkasy National University B. Khmelnsky*

Olena Kretova, PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

*Department of of Slavic Philology, Foreign Literature and Methodology of
Education of the Institute of Foreign Languages Cherkasy National University B.
Khmelnitsky*

Abstract: *The article problematizes the correlation between the symbolic structures of sense generation and the phenomenon of the comic. The problem of the nature of laughter in the context of meaning-making is considered. The concept*

of «space of laughter» is postulated as a connecting link between verbal and preverbal spheres of sense generation, as well as understanding, experiencing and experiencing meaning. The connection between verbal and non-verbal forms of meaning generation in intentional acts of consciousness related to comic and laughter is traced. Essential features of the experience of laughter as a psychosomatic mental existential that combines intellectual understanding and experience of the world are postulated. Special attention is focused on its features such as transfiniteness, discreteness, deicticity, transcendentality. The predication of the concept of multi-panoramic worldview is also proposed to describe and understand the effect of generating meaning in the space of the comic. The symbolic nature of this process and the corresponding experience is emphasized.

Keywords: *nature of laughter, symbol, transfinity, meaning, existential*

Анотація: *У статті проблематизується кореляція між символічними структурами сенсогенерації та феноменом комічного. Розглядається проблематика природи сміху у контексті смислоутворення. Постулюється поняття «простору сміху» як сполучної ланки між вербальною та довербальною сферами сенсогенерації, а також розумінням, переживанням та досвідом сенсу. Простежується зв'язок між вербальною та невербальною формами генерації сенсу в інтенціональних актах свідомості, пов'язаних з комічним та сміхом. Постулюються сутнісні ознаки переживання сміху як психосоматичного ментального екзистенціалу, що поєднує інтелектуальне розуміння та переживання світу. Особлива увага зосереджена на таких його ознаках, як трансфінитність, дискретність, дейктичність, трансцендентальність. Пропонується також предикація поняття мультипанорамності бачення світу для опису та розуміння ефекту*

породження сенсу у просторі комічного. Акцентується символічний характер цього процесу та відповідного досвіду.

Ключові слова: *природа сміху, символ, трансфінітність, сенс, екзистенціал.*

Говорити про природу сміху, а отже – про природу комічного як «людського, надто людського», мабуть, можна або тільки так, як намагався окреслити категорію часу та її роль у сприйнятті, описі, розумінні й поясненні світу Аврелій Августин у знаменитому фрагменті: «Отже, що таке час? Коли ніхто не запитує мене про це, я знаю, але як тільки йдеться про пояснення, я вже не знаю» (Сповідь, XIV, 17), метафорично, спираючись на іманентний мові символізм (пригадаємо, наприклад, знамениту сенсогенеративну платонівську метафору з «Тимея» (Тимей 37. D) про час як рухомий образ вічності), або взагалі ніяк. Так, задум побудови найскладнішої та найповнішої дескриптивної типології комічних ситуацій чи «механізмів» виникнення ефекту смішного сам видається смішним як логічна чи арифметична тавтологія в нелінійному континуумі, множення смислів, що конститує абсурд. Можливо, доречно буде згадати тут творчість Д. Хармса (класичний приклад: «Випадки», 1, 2. і т. д. Важливо, що Хармс, який серйозно захоплювався математикою, обіграє тут комізм арифметичної прогресії) або концепт «гадіозму в квадраті» («Пригоди бравого вояка Швейка», ч. 3, розд. 1). Маємо на увазі насамперед, що такий очевидний, знайомий феномен (як на рівні повсякденної вербальної та невербальної комунікації, так і на рівні внутрішнього моно-, діа-, полілогу, на рівні авторефлексії), зовні доступний для усвідомлення, а отже – і для дефінування, вперто не піддається фіксації, постійно «вислизаючи» на рівні «зсуву сенсу» (Ю. Тинянов, Р. Якобсон), мовної динаміки (соссюрівське

«parole») від спроб дескрипції в різних галузях знання – від нейрофізіології до когнітивної нейронауки, у філософському знанні – від традиції класичної естетики в рамках традиційної моделі раціональності (від Аристотеля до Гегеля) до парадигмальних підходів філософії життя, що розуміє психологію, феноменологію, екзистенціалізм (гумор як модус відношення емпіричного «Я» до «трансцендентального еґо» в гуссерлівському контексті, до ситуації перебування-у-світі, екзистенціал в інтерпретації раннього М. Гайдеггера), постмодерністських і постструктуралістських, деконструктивних та інших екзерсисів (Ж. Дерріда, Ж. Делез, Ю. Крістева), і нарешті, сучасних екзистенційних психології, філософії свідомості та філософської антропології. Вищезгадане обумовлює **актуальність** теми нашого дослідження. *Метою статті* є проблематизація концепту та філософемі сміху в контексті феноменологічного підходу і проблематики сучасних філософії свідомості, філософської антропології та екзистенційної психології.

Припустимо без обтяжливих і копітких (і таких смішних, недостатніх і фрагментарних перед повнотою символічного дейксису, схоплювання та розуміння сенсу комічним) раціональних обґрунтувань, що сміх є формою самозбереження таємниці людської істоти і людського буття (саме тієї таємниці, здивування, ілюстрацією якої виступає зоряне небо (традиція філософської символіки у вербальних образних конструкціях від Платона та Аристотеля і до, наприклад, Делеза і Гваттарі з їхньою метафорою парасольки філософії [5] або концепції «парасольки смислів» у сучасній когнітивній лінгвістиці). Особливо актуальним це самозбереження є у ситуації гіпотетичної деструкції смислів, що її може створювати, наприклад, надмірний пафос як ситуативно, так і на рівні опису, що, можливо, генетично властиво філософії як *modus vivendi – modus operandi* і філософському дискурсу загалом. Хоча тут слід згадати і Демокрита, який «сміється», і Кратіла з його пальцем, що рухається (симптоматично, що думки Кратіла про

динамічну природу мовних смислів передбачають весь гранично серйозний меседж пізньої творчості Л. Вітгенштайна), і апофтегми про Діогена, тобто традицію, що протистоїть піфагорійсько-платонівській у розумінні та здійсненні комічного. У цьому сенсі сміх інтерпретуємо як форму захисту сенсу, що у межах динамічної інтерпретації останнього [3] є невід'ємним аспектом існування. У цьому сенсі сміх, гумор, іронія (попри всі їхні типологічні відмінності), можливо, як специфічні інтенціональні та ментальні стани й акти свідомості безперечно вказують на ситуацію переходу (апелюємо до традиції соціальної та структурної антропології, що ініціювали у ХХ ст. вивчення ритуалів і символів переходу (А. Радкліфф-Браун, К. Гірц, А. ван Геннеп, В. ернер)), початок існування перетвореної, збереженої та розвиненої форми сенсу, так би мовити, його інобуття (в гегелівському сенсі). Для ілюстрації можна використати дещо рефреноподібний мотив констатацій кризового стану сучасного гуманітарного знання загалом і філософії та філософування зокрема. Притаманний їм пафос апелює не тільки до сфери когнітивного у свідомості, навпаки, він іноді змушує згадати старозавітні пророчі інтонації, такою мірою ці констатації нагадують інвективи. Згадаймо пронизливий фрагмент із вступу до Слотердайкової «Критики цинічного розуму» про вмираюче, зів'яле дерево філософії та видіння, пов'язані з надіями знову побачити його розквітлим у розмаїтті листя і квітів. Але ж правда, що філософія не може померти, поки існують носії культури, тобто вищезгадане дерево філософії все одно живе, які бурі б над ним не ревли, що обумовлено самою природою людини. Природа в'янення та її причини – справа інша. Зіштовхуючи між собою метафоричні ряди смислів (що продукуються філософією чи наукою так само, як і будь-яким наративом, – наприклад, символ вмираючого-квітучого дерева виступає як архетипова конструкція у світовому літературному тезаурусі, архіві (М. Фуко) ще з часів від Енума Еліш чи Старого Заповіту, кельтського епосу або, наприклад,

літературної творчості оксфордських «інклінгів» – Р.Л. Толкіна і К.С. Льюїса), скажемо, що дерево філософії живе так само і назавжди в тому сенсі, як це робить знаменитий кіт Шредингера. Вже без будь-якої іронії скажемо, що якщо філософування має на увазі трансцензус людини, універсальний вихід за межі сприйняття, переживання та мислення часткового, окремого, то з необхідністю передбачається дистанціювання людини від самої себе, що й забезпечує феномен сміху (згадаємо, що одне із значень концепту теорія (від грец. θεωρία) етимологічно – «божественне бачення», бачення, яке передбачає цілісний синтетичний «огляд» властивого, даного і заданого свідомості. У тілесному космосі древніх греків боги могли бачити все ніби з висоти пташиного польоту, з висоти Олімпа, одномоментно, цілісно, а не фрагментарно, тому, можливо, в античному Космосі комічне постійно межує з сакральним, а філософеми цілі, долі, необхідності можуть осмислюватися як такі, що схиляють до сміху, веселощів і навіть радості (але не в християнському розумінні філософеми радості (див. у апостола Павла (Філ., 1,2) або у св. Франциска Ассизького («Квіточки», 8)), а в стоїчній інтерпретації (Сенека, Epist., XXIV)) нехай і крізь, або замість, або після сліз. Таким чином, сміх захищає сенс, дистанціюючи людину від самої себе, здійснюючи, так би мовити, «моментальне схоплювання» (дейктичне або, у розумінні античних стоїків, – каталептичне, «схоплююче уявлення», що оминає етап раціоналізації сприйняття) новоствореного сенсу та його фіксацію за межами вихідних семіотичних системи і коду, поза кореляцією позначуваного і того, що означає, поза наявним ситуативним status quo, поза суб'єкт-об'єктною дихотомією, у сфері інтерсуб'єктивності, яка і можлива, за Гуссерлем, тільки тому, що людина, припускаючи існування інших трансцендентальних его, виходить за межі свого обмеженого досвіду [6]. Можна навіть припустити, що в такому вимірі комічна ситуація дозволяє людині вийти за межі гуссерлівської дихотомії ноєми та ноєзису, за межі

повного змісту свідомості («фанерон» Ч. Пірса) у сферу чистого переживання, до будь-якої раціоналізації, що передбачає вербалізацію й осмислення, інтерпретаційну перспективу. Сміхове ставлення не лише трансформує (у традиції М. Бахтіна), а й фіксує сенс, надаючи йому ознак трансфінитності (цей термін вживаємо у традиції сучасної екзистенційної психології), дозволяючи «уникнути неминучості» (як згадувалося, мовні і логічні тавтології парадоксальним чином демонструють смислову антиномічність мови, «показуючи» у Вітгенштайновому («Логіко-філософський трактат», 7) сенсі «розриви тканини», смислової структури та простору мови, те, «про що слід мовчати») мовної фіналізації, «обриву» смислового ряду (що є співставним, якщо скористатися понятійним апаратом синергетики, з поняттям про точку сингулярності функції). Таким чином, позначений, маркований сміхом сенс ініціює для людської суб'єктивності ситуацію трансцензусу, виходу за межі окресленої сферою усвідомлення. Хоча і з деяким побоюванням, але можемо тут відзначити набуття комічним і сміхом у цьому сенсі предикації трансцендентальності. Подібні символічні конструкції у мові філософії та науки часто можуть отримувати комічні конотації, що, враховуючи дистанцію між побутовим і науковим слововжитком, цілком зрозуміло. Дискурс, який формується таким чином, гранично наближається до сфери художнього тексту, дозволяючи інтегрувати наукове знання в єдину, цілісну картину світу людини через метафори та символізацію, що виступають як інваріант методу аналогії. Таким чином, постає цілісний наратив. У принципі, довгий ряд простих мовних, а також казуальних метафор у філософському, релігійному, науковому, вже не кажучи про естетичне, сприйнятті і переживанні дійсності, знанні (від платонівської печери або метелика Джванцзи до китайської кімнати Дж. Серля або «тіла без органів» Ж. Делеза)) являє собою низку спроб елімінувати дескриптивне пояснення, відразу досягнувши розуміння за допомогою вищезгаданого

символічного дейксису, що «схоплює уявлення». І ці символи та метафори спочатку мають колосальний потенціал акцентовано комічних модусів смислогенерації. Можливо, тому в наукових співтовариствах жанри пародії та містифікації не просто популярні як ніша якоїсь творчої релаксації, вони радше релевантні для самоусвідомлення співтовариства, для ясного розуміння форм референції та репрезентації наукового й філософського розуміння і знання в картині світу. Причому це стосується як фундаментального, так і гуманітарного знання – метафор у сучасній квантовій теорії та М-теорії ніяк не менше, ніж у філософії свідомості чи різних варіантах когнітивної науки, і вони зазвичай усвідомлено використовуються як методологічний інструмент. Знову ж таки спираючись на метафорично-символічну конструкцію, скажемо, що це спроба звести герменевтичне коло Гадамера до точки мінімуму Кузанця. Чому б і ні? Істотно, що це не методологічний еkleктизм (або анархізм у дусі П. Фейєрабенда) і не змішування стилів, що веде до втрати філософією чи наукою «власного голосу» у ряді мовних практик. Це інструмент подолання логоцентризму та есенціалізму при побудові моделі сучасного дискурсу науки як окритої системи. Можливо, щодо майбутнього цього дискурсу тут навіть доречно використати термін синергетики «дисипативна система», оскільки ступінь широти допусків невідповідності моделей фізичної реальності явищ у фізиці та математиці, дескриптивно представлених на вербальному рівні за допомогою символіки і метафорики, прямо вказує на когерентність, сумісність – непорівнянність дескриптивної наукової картини світу та реальності, представленої у свідомості як емпірично-приладово-інструментальним сприйняттям, математичним структурним моделюванням, так і його розумінням, «схоплюванням» у свідомості, як на «плані іманентності» (Ж. Делез), до мови, до кантівського трансцендентального запитування і Гайдеггерового *dasein*, так і осмисленням на вербальному рівні.

Д.С. Чернавський пише: «...багато явищ, які відбуваються у різних галузях (фізиці, хімії, біології), описуються однаковими базовими моделями. Їхні фазові портрети теж однакові, що дозволяє побачити загальні риси в безлічі, здавалося б, різних явищ. Більше того, вдається вловити загальне навіть у разі, коли явища на зовнішній погляд різні, як, наприклад, хід годинника та коливання чисельності популяцій в екології. При вербальному описі явищ теж можна вловити деяку аналогію, але побачити, наскільки глибоко вони простягаються, вже не можна... По суті, те ж саме стосується і вербальних моделей, вони також можуть бути грубими і не грубими. Проте оцінити цю властивість на вербальному рівні практично неможливо» [4, с. 82]. Неважко помітити, що певною мірою вчений говорить про візуалізацію метафори, про символічні механізми сприйняття й мислення. Продовжуючи міркувати про це, припустимо, що оцінити і верифікувати на вербальному рівні, мабуть, неможливо, але пережити, захопитися або посміхнутися оягнутому (наздоганяному розумінню? Спійманій думці, що уникає слів, – як у відомому фрагменті Джванцзи [1, с. 249]), навіть посміятися – цілком. Чи може символічна знакова структура (наприклад, математична викладка) чи символічна вербальна конструкція (наприклад, постичний рядок) бути смішною? Досвід показує, що за умови розуміння, «включення» до смислового простору – так. «Математичні методи теорії динамічних систем самі собою досить гарні і можуть принести суто естетичне задоволення. Звідси випливає також, що універсальна мова вчених (природничиків та гуманітаріїв) обов'язково включатиме мову теорії динамічних систем», – стверджує академік, математик Д.С. Чернавський [4, с. 77].

Можна припустити, що математичне поняття базової моделі (яка як динамічна система характеризується «структурною стійкістю») цілком можна порівняти з концептом символу в нашій інтерпретації і зі способом символічної сенсогенерації в свідомості та науковому дискурсі.

Символ у його відношенні до смислопородження може виступати як форма і спосіб трансцензусу людини і має суттєві ознаки трансфінитності. У прагматичному вимірі (мається на увазі прагматика як один з розділів семіотики) комізм і феномен сміху, здається, нерозривно пов'язані з ситуацією і феноменом розуміння і таким чином припускають герменевтичний аналіз символічного досвіду свідомості. На рівні семантики підкреслимо дейктичність, що має на увазі не тільки момент вказівки в логічному сенсі (мається на увазі зв'язок dfd і dfn), а й остенсивний аспект символу та символіки, що «схоплює» характер значень комічного і значень, що породжують цей феномен. У цьому контексті можемо помітити, що, наприклад, дотримуючись логіки теорії мовних актів (Дж. Остін, генетично сходиться до пізнього Л. Вітгенштайна та концепції «мовних ігор»), сміх як реакція на комічну ситуацію чи пропозицію є класичним, еталонним зразком перформативного мовного акта (одночасно не будучи таким по суті. Можливо, засобом мови, передачі змісту?), коли зміст і структура пропозиції, мовний акт і факт реальності зближуються до відносин гомоморфізму або навіть неповного ізоморфізму, при якому смислова структура символу подібна до образу його переживання (наприклад, гіпертрофована міміка масок в античному театрі або символіка масок клоуна в мистецтві пантоміми чи цирку як візуалізований екзистенціал (застигла, ідеалізована емоція). З іншого боку, сміх може інтерпретуватися як точка розриву мовного акту, момент дискретності в комунікації, коли референти й мовні знаки стають тлом для hic-nunc-sic породження сенсу та його часткової фіксації. У цьому наближенні гумор у філософському та науковому дискурсі зазвичай спирається на парадоксальність співвідношення значення і сенсу в повсякденній та ідеальній мовах (Д. Мур, Л. Вітгенштайн), постає як своєрідна варіативна вербальна дослідницька програма, внутрішньо властива мові на глибинних генеративних рівнях (Н. Хомський), такий алгоритм

породження сенсу, при якому вчений, «ословлюючи» проблему, по-різному її формулюючи і переформулюючи, використовуючи фразелогізми, техніки семантичного й синтаксичного мовного та мовленнєвого абсурду, ідіоматику, арго, навіть знижену й обценну лексичку, «перекочуючи» її по язичку і піднебінню (приблизно, як старий коньяк), «пробуючи її на язичку» і «на зуб», знаходить у комічних варіантах її вербальних дескрипцій місця «системних шорсткостей», мовних парадоксів, каламбурів і т. ін., що дозволяє краще зрозуміти суть питання, і є в принципі одна з численних аналітичних методик. У такій інтерпретації сміх – це смислова точка біфуркації комунікативного акту (комунікація тут розуміється гранично широко (від інформаційної взаємодії «пакетів», квантів значень комплексів сприйняття людини у межах її свідомості до можливості використання термінології квантової теорії та теорії дисипативних систем)).

Окремо слід наголосити на символічному аспекті породження сенсу. (Концепт символу у традиції О.Ф. Лосєва, як універсальна сенсогенеративна модель). Символ не просто вказує на те, чим не є сам, він не просто знайомий, хоча природа його і знакова, але тільки цим вона не вичерпується. Символ субстанційний і має власне буття, яке може «напіввідкриватися» людині в інтенціональному акті свідомості, породжуючи ряди смислів, при цьому сам символ або нескінченні ряди, градації, «різони» (Ж. Делез) смислів існують актуально та потенційно в тілі культури, у тезаурусі, «архіві» (М. Фуко). Символ, отже, обов'язково, крім функціоналу (можна припустити, що символ може виступати як функтор у значенні терміна математичної логіки, тобто обумовлює динаміку та форму розвитку цілого)) вказівки, обумовлення низки інтерпретацій [2], має ще й власний варіативний сенс, тобто є не просто проміжною ланкою між реципієнтом і тим, що сприймається, осмислюється, а є повноцінною реальністю, яка може бути зведена до реальності тіней ідей Платона, монореальності соліпсизму чи

примарної «першої» реальності символізму початку ХХ століття, чи реальності «символічних форм» мови чи культури (Е. Касіпер). Символ, за словами о. П. Флоренського, «світить власним світлом», і саме це дає можливість говорити про близькість між символом, символічним та природою сміху. Символ не виступає в ролі залу очікування чи перону для смислу (якщо дозволено використовувати тут такі символічні конструкції). Символ конститує реальність, у якій можна жити і вмирати, з якою можна взаємодіяти, в якій можна нарешті сміятися, яка може породжувати сміх, а отже – «кумулятивний» ефект сенсу, «смысловий вибух» у тексті, загалом – у семіотичній системі, змінюючи та розвиваючи її структуру. Це одномоментне виникнення, генерація різноспрямованих у складному топологічному просторі свідомості векторів розвитку рядів смислів, що розривають фрактальну структуру «тканини» сенсу (це порівняно з відомою метафорою з упанішад, в якій нестабільність карми порівнюється з грою малюнка бриж хвиль на воді під час легенького вітерцю, тобто інтерференція хвиль у нескінченному самонакладенні фрактального малюнка – і знову її об'єднуючих, але в ускладненому, перетвореному вигляді. Можливо, тут можна говорити про топологію генерації сенсу, яка має символічний характер і механізм якої може бути запущений сміхом. «Перетікання» смислів (як трансформація безперервних поверхонь у класичному прикладі з бубликом (тороїд) і кухлем, тотожних у топології, є наочним. (Згадаймо візуальну творчість, наприклад, С. Далі або М. Ешера)), їхнє взаємозміщення, тобто перехід до інших смислових рядів etc., etc.. Сміх створює і позначає «розриви» тканини сенсу (недарма класичні геги спираються на продукування ситуацій абсурду. Можливо, за С. К'єркегором, це «піднесення до абсурду» чи, у слововжитку М. Гайдеггера, підйом від онтичного до онтологічного?). У такому розумінні сміх постає як довербальна та дологічна форма змісту.

Отже, сміх, дистанціюючи людину від «застрягання» в досвіді, «злитості» комунікації із собою та світом, звільняючи його з ситуації «оси в сиропі», здійснює цю ж комунікацію, одномоментно її монолітизуючи, при цьому уникаючи фіналізації, властивої вербальним формам комічного. Монолітизуючи реальність, сміх стверджує трансфінітність розуміння і переживання світу, його актуальну нескінченність. Ось саме тут і в цей момент трансцендентальне его (Е. Гуссерль) перегукується з інтерсуб'єктивністю, мінімум Кузанця з максимумом, чи Ксенофановим кулястим божеством, «я» через «іншого» до «ми» тощо. Це і є дейксис та онтологізація водночас, смислової сингулярності. У цьому сенсі екзистенціал сміху здається навіть більш життєствердним, ніж екзистенціал любові, і таким, у якому долається кінецьність і частковість людської істоти та її принципова недостатність (А. Гелен), насамперед онтологічна. При цьому природа сміху може інтерпретуватися як символічна, хоча цей шлях, звичайно, небезпечний гіпотетичною раціоналізацією смішного та символічного. Зіставлення ж поняття часу та природи сміху продемонструвало ще один аспект його природи – це укоріненість у моменті часу та водночас позачасовість сміху, його одночасну включеність та виключеність з контексту породження сенсу й очевидну тимчасову недетермінованість сміху у сфері свідомості. При цьому маємо на увазі не соматичні реакції та не теорію сміху як «соціального рефлексу», а, так би мовити, когнітивні, смислові, ментальні аспекти сміху. Навряд чи темпоральна логіка стане в нагоді для з'ясування природи смішного, хіба що трохи розважить. (Згадаймо, наприклад, комічні та жахливі темпоральні парадокси у класичних зразках філософської science fiction – у С. Лема, Р. Шеклі, Г. Каттнера та в сучасній традиції кіберпанку й інших жанрів від Ф.К. Діка, Б. Стерлінга, Г.С. Біра, В. Гібсона або В. Вінджа). Вільно домислюючи формулу Овідія – *sapere diem*, скажемо, що сміятися, можливо, і означає бути.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Джвандзи ; пер.з кит. Вон Гак. Київ : Сафран, 2019. 308 с.
2. Кретов П.В., Кретова О.І. Символічний ландшафт свідомості: людина між репрезентаціонізмом, функціоналізмом і релятивізмом. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2017. № 12. С. 40-49. URL:<http://ampr.diit.edu.ua/article/view/119122>
3. Леонтьев Д.А. Психология смысла. Природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 2003. 488 с.
4. Чернавский Д.С. Диссипативные структуры; Д.С. Чернавский Синергетика и информация (динамическая теория информации). Москва: Едиториал УРСС, 2004. 288 с. С. 77-85.
5. Deleuze G., Guattari F. Qu'est-ce que la philosophie? Paris: Les Editions de Minuit, 2013. 208 p.
6. Husserl E. Husserliana (Gesammelte Werke): Auf Grund des Nachlasses veröffentlicht vom Husserl-Archiv (Louvain) unter Leitung von H.L. van Breda. Den Haag: Nijhoff, 1950-1975. pp. 1-18.